શેરી નાટક અને શેરી રંગભૂમિની
સાચી સમજ આપતાં બે પ્રમાણભૂત પુસ્તકો

- ડૉ. મહેશ ચંપકલાલ

પ્રતિબધ્ધ સાંસ્કૃતિક કર્મશીલ, નાટયલેખક, દિગ્દર્શક, ચિંતક અને તાલીમકર્તા એવા હિરેન ગાંધી છેલ્લા કેટલાય દાયકાથી શેરી નાટક અને રંગભૂમિ સાથે પ્રગાઢપણે સંકળાયેલા છે. નાટક અને પત્રકારિત્વ બંનેમાં સમાનપણે પ્રશિક્ષિત એવા હિરેન પાસેથી ઈતિહાસની બીજી બાજુ, રાજપરિવર્તન, મારીચ સંવાદ, સુનો નદી કયા કહતી હૈ, ઘર-એક સપના અને હમ જેવાં મહત્વનાં તખ્તા માટેના નાટકોની સાથે સાથે માણસજાત માણસજાત, જીવતરના વેપારને રોકો, દિલમાં છે એક આશ, ઐસા કયોં, ઘિરે હૈ હમ સવાલ સે, ફિરભી જેવાં મહત્વનાં ખુલ્લા મંચ માટેનાં નાટકો આપણને પ્રાપ્ત થયા છે. તેઓ થિયેટર સેન્સરશીપ, આધુનિક ગુજરાતી રંગભૂમિ અને શેરી નાટયસ્વરૂપ વિષે પ્રાદેશિક તેમજ રાષ્ટ્રીય સામયિકોમાં અવારનવાર લખતા રહયાં છે અને સંવેદન સાંસ્કૃતિક મંચ, દર્શન, ઈન્ડિયન સોશિયલ એકશન ફોરમ (ઈન્સાફ) અને ન્યૂ સ્પેશિયલીસ્ટ ઈનિશિયેટીવ (એન.એસ.આઈ.) જેવા સ્થાનિક અને રાષ્ટ્રીય સંગઠનો સાથે સક્રિયપણે સંકળાયેલા રહયાં છે. લગભગ બે દાયકા અગાઉ સુરતના ગુજરાતી દૈનિક ‘‘નવગુજરાત ટાઈમ્સ’’ માં સાપ્તાહિક ધોરણે ચાલતી થિયેટર કોલમના એક ભાગરૂપે તેમણે શેરી નાટક વિષે જે લેખશ્રેણી આપેલી તે ‘શેરી નાટકનું સ્વરૂપ અને રાજનૈતિક સંસ્કૃતિ’ એ શિર્ષકથી પુસ્તકરૂપે પ્રગટ થાય છે એ ખરે જ એક અતિ મહત્વની સાંસ્કૃતિક ઘટના છે. શેરીનાટક એક અત્યંત અસરકારક અને સશકત નાટયસ્વરૂપ છે. તેમ છતાં ગુજરાતી ભાષામાં શેરીનાટકની સાદ્યંત ચર્ચા કરતું એકપણ પુસ્તક આજદિન સુધી પ્રકાશિત થયું નથી. નાટકનું પ્રશિક્ષણ આપતી સંસ્થાઓના અભ્યાસક્રમમાં પણ તેને જોઈએ એવું સ્થાન પ્રાપ્ત થયું નથી. શેરી નાટય વિષે અનેક શિબિરો યોજાય છે ને મુખ્યત્વ ગ્રામીણ કે શહેરી ગરીબ વિસ્તારોમાંના શોષતિ પીડિત અનેક યુવક યુવતીઓ તેમાં ભાગ લઈ પ્રશિક્ષિત થતા હોય છે, દેશભરમાં શેરી નાટકો અન્ય નાટકોના પ્રમાણમાં સૌથી વધુ ભજવાય છે. આમ છતાં શેરીનાટકના ઈતિહાસ, સ્વરૂપ અને લાક્ષણિકતાઓ વિશે વિશદ છણાવટ કરતું એક સમ ખાવા પૂરતુંય પુસ્તક ન હોય ત્યારે શેરી નાટક અને રંગભૂમિ સાથે પ્રગાઢપણે સંકળાયેલા પ્રતિબધ્ધ કર્મશીલ એવા રંગકર્મી પાસેથી શેરી નાટક વિશે પ્રમાણભૂત પુસ્તક પ્રાપ્ત થાય તો એની સહર્ષ નોંધ લેવી ઘટે.

હિરેન સ્પષ્ટપણે માને છે કે શેરી નાટક એ કેવળ શેરીમાં ભજવાતું નાટક નથી પણ રાજનૈતિક, સામાજિક સાંસ્કૃતિક પરિવર્તન માટેનું એક સશક્ત, અસરકારક અને પરિણામલક્ષી નાટયસ્વરૂપ છે, સાધન છે, હથિયાર છે જેનું લક્ષ્ય પ્રેક્ષકોને ઉશ્કેરવાનું અને આંદોલિત કરવાનું છે, પણ દુર્ભાગ્યે ભવાઈની જેમ શેરી નાટક અને આજે પ્રચારનું એક સાધન બનાવી દેવામાં આવ્યું છે - પછી એ કોર્પોરેટ સેકટરના ‘બ્રાંડીંગ’નો પ્રચાર હોય, ઉત્પાદનોના વેચાણ માટેનો પ્રચાર હોય, સરકારી નીતિઓ, યોજનાઓનો પ્રચાર હોય, બિનસરકારી કે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની નીતિઓ, કાર્ય યોજનાઓનો પ્રચાર હોય કે પછી રાજકીય પક્ષોનો મત મેળવવાનો પ્રચાર હોય ! આને કારણે શેરી નાટકની સાચી ઓળખ ભૂંસાતી જાય છે. એટલે જ હિરેન, પુસ્તકના પ્રથમ પ્રકરણમાં શેરી નાટક વિષેના ભ્રામક ખ્યાલો દૂર કરી, શેરી નાટકની સાચી પરિભાષા આપતાં લખે છે, ‘‘શેરી નાટક એટલે... નાટયસ્વરૂપની દષ્ટિએ જોઈએ તો સામે ચાલીને પ્રેક્ષકો પાસે જતું અને એમની વચ્ચોવચ્ચ ભજવાતું નાટક, કલાસ્વરૂપની દષ્ટિએ સામુહિક કલાનું જીવંત સ્વરૂપ, અનુભૂતિ સંદર્ભે પ્રેક્ષકને હસાવવા, રડાવવા કે ચિંતનની પ્રક્રિયામાં મૂકવા કરતાં વધારે એને પીડવા, પડકારવા અને સંચારિત કરવા ધસતું નાટક, સમૂહ સંચારના માધ્યમ તરીકે સીધું, સોસરૂં, સસ્તું અને જનતા માટે સાવ હાથવગું માધ્યમ, વળી સાહિત્યિક પરિભાષામાં કહિયે તો ઉપર આભ અને નીચે ધરતી વચ્ચે ખેલાતું અને છેલ્લે ઐતિહાસિક સંદર્ભમાં આધુનિક વ્યવસ્થાની વર્ગીય ચેતનાઓ વિકસાવેલું સમાજવાદી શસ્ત્ર’’ (પૃ.૧૨) - જો કે લેખકે સમગ્ર પુસ્તિકાનું લખાણ ઉંઝા પરિષદે ઠરાવેલ જોડણી પ્રમાણે પ્રકાશિત કર્યું છે પણ અહીં પરંપરાગત જોડણીમાં પરિભાષા આપવામાં આવી છે. શેરી નાટકની આવી બહુઆયામી અને સર્વગ્રાહી પરિભાષા તેના પાયાગત બુનિયાદી સ્વરૂપને આપોઆપ સ્પષ્ટ કરી આપે છે. પ્રકરણના અંતે શેરી નાટકના મૂળ અને કુળ વિષે વાત કરતાં હિરેન જણાવે છે, ‘‘ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ શેરી નાટકની જન્મદાતા છે અને મુડીવાદી વિકાસે માનવજીવનમાં સર્જેલા આંતરવિરોધોએ વિકસાવેલી માનવચેતના એના મૂળમાં છે અને એથી જ એ પરિવર્તનનું સાધન છે - શસ્ત્ર છે’’ (પૃ.૧૬) ભારતમાં શેરી નાટકનું આગમન સન ૧૯૪૦ ની આસપાસ સંઘર્ષના સાંસ્કૃતિક શસ્ત્ર તરીકે થયું છે અને તે પણ ભારતીય સામ્યવાદી પક્ષો ‘ઈપ્ટા’ અને પીડબલ્યુએ પ્રોગ્રેસીવ રાઈટર્સ એસોશિયેશનના માધ્યમથી ! પાંચમા દાયકાની શરૂઆતમાં ઈપ્ટાએ દેશભરમાં શેરી નાટકનું આંદોલન ચલાવેલું ને બલરાજ સહાની અને જશવંત ઠાકર જેવા મહાન રંગકર્મીઓ તે વખતે તેની સાથે સક્રીયપણે જોડાયેલા હોવાનું હિરેને પુસ્તકના બીજા પ્રકરણમાં શેરી નાટકના વિકાસનો ઐતિહાસિક ક્રમ આપતી વેળા જણાવ્યું છે. જો કે આઝાદીની ચળવળ દરમિયાન

જનતાના વિદ્રોહને વાચા અને ગતિ આપવા માટે આણવામાં આવેલં સંઘર્ષનું શસ્ત્ર શેરી નાટક સમય જતાં સંઘર્ષના અભાવે સુષુપ્ત અવસ્થામાં ધકેલાઈ ગયું પણ ઈન્દિરા ગાંધીએ ૧૯૭૪ માં કટોકટી લાદી ને એ સાથે જ સમગ્ર દેશમાં સંઘર્ષનાં મંડાણ થયા ને શેરી નાટકોનો તેના અસલ ગુણધર્મો સાથે પુનર્જન્મ થયો એવું હિરેને નોંધ્યું છે (પૃ.૨૪). શેરી નાટક રંગભૂમિ કરતાં વધારે તો સામાજિક-સજકીય પ્રવાહો, ચેતના અને સંઘર્ષનું માધ્યમ હોવાને લીધે તેના ઉદ્ ભવ, વિકાસ અને ઉપયોગિતાની ગતિવિધિને સદાય સામાજિક - રાજકીય ગતિવિધિઓના સંદર્ભે મુલવવામાં આવે છે ને એટલે જ આવી ગતિવિધિઓના અભાવે આઠમાં દાયકામાં ઈબ્રાહિમ અલ્કાઝા, ગિરીશ કારનાડ, બી.વી.કારંથ, બાદલ સરકાર, મોહન રાકેશ, વિજય તેન્ડૂલકર, એમ.કે.રૈના, સત્યદેવ દૂબે, અમોલ અનુયા પાલેકર, મનોહરસિંહ, સુરેખા સિકક્રી જેવા મહારથીઓ નાટયરસિકોના દિલોદિમાગમાં છવાઈ ગયા હોવા છતાં તેમનાં નાટકો શહેરી વર્ગના અમુક ચોકકસ નાનકડા જૂથને જ પોતાનું બનાવી શક્યા ને આમ જનતા સુધી પહોંચી ન શક્યા. પણ નવમાં દાયકામાં દેશમાં આવેલ સામાજિક રાજકીય પ્રવાહોની ભરતી અને મુખ્યત્વે એ દરમિયાન માથું ઊંચકી રહેલ પ્રત્યાઘાતી પરિબળો, ફાસ્તવાદી પરિબળો તથા તેમની સામે આકાર પામી રહેલ નવજાગૃતિને લીધે શેરી નાટકોનો જુવાળ આવ્યો જેમાં મુખ્યત્વે પંજાબ, કોમવાદ, માનવ અધિકારી અને શ્રમિક વર્ગની સમસ્યાઓને ખાસ્સી અસરકારક રીતે અને પ્રગતિશીલ મૂલ્યો સાથે રજૂ કરવામાં આવી. એ જ પ્રમાણે મહિલા જાગૃતિ સ્ત્રી પુરુષ સમાનતા, દલિત ચેતના અને શોષતિ પીડિત વર્ગની એકતા જેવા નવજાગૃતિના મુદાઓનો પણ શેરી નાટકોએ ખાસ્સો પ્રચાર પ્રસાર કર્યો. હિરેને નવમાં દાયકામાં આવેલા શેરી નાટકોના આ જુવાળને તેના ઐતિહાસિક સંદર્ભમાં સરસ રીતે મૂલવી આપ્યો છે. પુસ્તિકાના ત્રીજા પ્રકરણમાં શેરી નાટકના સ્વરૂપને અને તેની લાક્ષણિકતાઓને સ્પષ્ટ કરી આપવામાં આવી છે. અહીં હિરેને એક વાત દઢપણે રેખાંકિત કી આપી છે ને તે એ કે શિષ્ટ રંગભૂમિ અને લોક રંગભૂમિ - આ બંને પ્રકારની રંગભૂમિઓનો મૂળભુત ઉદેશ્ય જન મનોરંજન અને કલા અભિવ્યકિતનો છે. જયારે ‘થર્ડ થિયેટર’ એવા આ શેરી નાટકનો મૂળભૂત ઉદેશ્ય વર્ગીય ચેતના વિકસાવવાનો, ગરીબોને-શોષિતોને ક્રાંતિ તરફ દોરી જવાનો છે અને તેથી જ એના સ્વરૂપ અને વ્યાકરણના નિયમો થોડા અલગ પડે છે. (પૃ.૩૬)જન નાટ્ય મંચ (જનમ)ના કાર્યકર્તાઓએ સફદર હાશ્મીના લેખોમાંથી તથા પોતાના નાટયજૂથોના અનુભવોને ખપમાં લઈ શેરી નાટકો વિશે જે તારણો તારવ્યા તેના આધારે હિરેને તેની સ્વરૂપગત વિશેષતાઓ સ્પષ્ટ કરી આપી છે. જેમ કે શેરી નાટકમાં ચટાકેદાર સંવાદોને, નાટયકાર અને સમગ્ર નાટયજૂથના ફૂંફાડા મારતા આક્રોશને, સત્તાધારીઓ અને

મહારથીઓની જોરદાર અને દિલધડક ઢબે ઉડાવવામાં આવેલી નીરીને ક્રાંતિકારીરૂપ આપવું અતિમહત્વનું છે. તેવી જ રીતે કોઈ એક ખાસ મુદા પર એકાદ-બે ચોટદાર મેટાફર્સ રૂપકોના આધારે એક નક્કર માળખું ગોઠવવામાં આવે ને આવશ્યક છે. શેરી નાટકની શરૂઆત અતિ નાટકીય વિસ્ફોટક અને ચોંકાવનારી હોય તે જરૂરી છે, કે જેથી પ્રેક્ષકોનું ધ્યાન ખેંચાય અને તેમને નાટક જોવા મજબૂર કરે. શેરી નાટકમાં સંવાદો લાંબા અને વજનદાર નહીં પણ ટૂંકા, સરળ અને ધારદાર હોવા જોઈએ ને નાટકનો પ્લોટ ઝડપથી વિકાસ પામતો હોવો જોઈએ કે જેથી પ્રેક્ષકને પ્રત્યેક પળે કૈંક નવું પામવા મળે. સંગીત એ શેરી નાટકનું એક મૂળભૂત તત્વ છે. એમાં પણ ઢોલક, કરતાલ, ડફલી અને ઝાંઝ પ્રકારના તાલવાદ્યોનો તેમના સ્વર જ દૂર સુધી પહોંચી શકતા હોવાને લીધે - વ્યાપકપણે ઉપયોગ થાય છે. શેરી નાટકોમાં ગીતો કથાના બે ભાગને જોડવા ઉપરાંત કથાને 'સંવાદ' બીજાને ઉપસાવતા પણ હોય છે. શેરી નાટકોમાં રજૂ થતો અભિનય 'સૂક્ષ્મ' પ્રકારનો નહીં પણ સ્ટાઈલાઈઝડ અને અતિરંજિત - લાઉડ - પ્રકારની એકશન ક્રિયાઓ રજૂ કરે તેવો હોવો આવશ્યક છે. શેરી નાટકમાં પ્રેક્ષકો ચોતરફ હોવાના કારણે કોઈ પણ સ્થાન સ્થિતિ સંરચના કે મુવમેન્ટ અલગ અલગ જગ્યાના પ્રેક્ષકો ધ્વારા અલગ અલગ ખૂણેથી જોઈ શકાય તેવાં હોવા જોઈએ. શેરી નાટકનાં આવા અનેક વ્યાવર્તત લક્ષણો હિરેને આ પ્રકરણ સચોટ રીતે ઉજાગર કરી આપ્યા છે. શેરી નાટકને આંદોલન સાથે સીધો નાતો હોવાથી તથા તે અનેક પ્રશ્નોને શેરી વચ્ચે લઈ જતાં હોવાથી એના માધ્યમ વડે ચર્ચાઓ થવી અનિવાર્ય છે. એવું સૂચકપણે નોંધ્યું છે ને શેરી નાટકની પણ પોતાની આગવી સૌદર્ય અનુભૂતિ છે. તે દઢપણે પ્રસ્થાપિત કરી આપ્યું છે. પ્રકરણના અંતે હિરેનનું એક અતિમહત્વનું અવલોકન પ્રાપ્ત થાય છે, "શેરી નાટકને સામાજિક આંદોલન સાથે પરસ્પરનો જીવંત અને સીધો સંબંધ છે. આંદોલનની ગેરહાજરીમાં એનું અસ્તિત્વ શકય નથી. જો આ નાટયસ્વરૂપની આ લાક્ષણિકતાને યોગ્ય રીતે સમજી શકીએ તો જ એનો સાર્થક અને અસરકારક ઉપયોગ કરી શકીએ. મિત્રો આપણે ત્યાં ખાસ કરીને ગુજરાતમાં શા માટે શેરી નાટકો ઓછાં થાય છે તથા જે થાય છે તે પણ નોંધપાત્ર અસર કેમ નથી નીમજાવી શકતાં, એનાં કારણોનો વિચાર કરતી વખતે એ નાટયસ્વરૂપની આ મહત્વની લાક્ષણિકતાને કેન્દ્રમાં વિચારી જો જો. ખૂબ જરૂરી છે." (પૃ.૪૩ ૪૪) પુસ્તિકાના ચોથા પ્રકરણમાં હિરેને શેરી નાટક સામેના વર્તમાન પડકારોને વાચા આપી છે. સૌથી પહેલો પડકાર એ કે શેરી નાટક આજે 'પ્રયોગધર્મીઓ' અને 'સમાજધર્મીઓ' નાં કુંડાળાઓ વચ્ચે ઝોલાં ખાય છે. આજના મોટા ભાગના પ્રયોગધર્મી રંગકર્મીઓની પ્રતિબધ્ધતા પ્રજા કે ક્રાંતિકારી પરિબળો સાથે નહીં પરંતુ પ્રયોગશીલ રંગભૂમિ પરત્વે છે. આ પ્રયોગધર્મીઓ શેરી નાટકો

અવશ્ય ભજવે છે પણ તે સામાજિક પરિવર્તન માટે નહીં પણ પોતાની પ્રયોગધર્મીતા પોષવા માટે, રંગભૂમિ ક્ષેત્રે કૈંક નવું કે નોખું કર્યાનો સંતોષ મેળવવા માટે આ પ્રયોગધર્મીઓ દ્વારા ભજવાતાં શેરી નાટકો સાચા અર્થમાં શેરી નાટકો નથી એવું નિર્ભિકપણે હિરેન જાહેર કરે છે. તે જ રીતે સ્વૈચ્છિક સંગઠનો અથવા તો આપણા પ્રવર્તમાન 'સમાજધર્મીઓ' દ્વારા ભજવાતાં શેરી નાટકો નિરસ અથવા બીનઅસરકારક હોવાનું મુખ્ય કારણ એમની નાટકની ભજવણી પ્રત્યેની બેપરવાઈ તથા અણઆવડત હોય છે. એમને નાટકના મુદામાં જેટલો રસ હોય છે એટલો ભજવણીની કલા કે તૈયારીમાં નથી હોતો એવું પણ તે દઢપણે ઘોષિત કરે છે.

ગુજરાતમાં 'પ્રયોગધર્મીઓ' અને 'સમાજધર્મીઓ' ખાસ્સા છે પણ પરિવર્તનધર્મીઓ ખાસ છે જ નહીં, ક્રાંતિધર્મીઓને તો આપણે ઉગવા જ નથી દેતાં ને એટલે જ ગુજરાતમાં શેરી નાટકનું સ્વરૂપ સાર્થક નીવડી શકયું નથી એવું તારસ્વરે હિરેને નોંધ્યું છે. છેલ્લા કેટલાંક વર્ષોથી કેવળ ગુજરાતમાં નહીં ભારતભરમાં શેરી નાટકોની ભજવણીમાં ઓટ આવી છે. તેના કારણોની સમીક્ષા કરતાં હિરેન લખે છે કે ભારત જેવા વિશાળ દેશના અલગ અલગ વિસ્તારોમાં પોતપોતાની રીતે મથતાં શેરી નાટ્ય-જુથો વચ્ચે આજ સુધી કોઈ કડી પ્રસ્થાપિત થઈ નથી. આ પ્રકારની કડી બની શકે એવા 'કોમન પ્લેટફોર્મ'ની તાતી જરૂર છે. વળી શેરી નાટય પ્રવૃત્તિ અને સ્વરૂપને કેન્દ્રમાં રાખીને આપણે ત્યાં એકાદ નાની સરખી પત્રિકા પણ નિયમિત રીતે ચાલતી નથી, સમાજ પરિવર્તનના ઉદેશથી ચાલતી પત્રિકાઓએ હજુ સુધી આપણા 'શેરી નાટક'ને સમાજપરિવર્તનના અસરકારક શસ્ત્ર તરીકે સ્વકાર્યું નથી. શેરી નાટક અને એના નાટય સ્વરૂપ વિશે સમજ આપનારાં, એને લગતી માહિતી અને અનુભવોનું પ્રસારણ કરનારાં પુસ્તકો પણ ભાગ્યે જ હાથમાં આવે છે. શેરી નાટકોનું સ્વરૂપ મુખ્યત્વે પશ્ચિમી દેશોમાંથી આયાત થયેલું છે. તેમાં પરંપરાથી ચાલતાં આવેલા આપણાં લોકનાટકનાં તત્વો આપેજ થયાં હોવાં છતાં શેરી નાટય સ્વરૂપ દેશની પાંસઠ થી સીત્તેર ટકા ગ્રામીણ જનતા માટે એકદમ પોતીકું અને એને હચમચાવી નાંખનારું નથી બન્યું એ નક્કર વાસ્તવિક્તાનો હિરેને પૂરી નિખાલસતાથી સ્વીકાર કર્યો છે. એની આ 'ઈમાનદારી' સ્પર્શી જાય એવી છે. પાંચમાં પ્રકરણમાં શેરી નાટકને લગતા અન્ય પુસ્તકો લેખોની વિગતો તેમજ છઠ્ઠા પ્રકરણમાં શેરી નાટક સાથે સંકળાયેલા ભારતભરના મુખ્ય મુખ્ય નાટયજૂથો અને રંગકર્મીઓની વિગતો આપવામાં આવી છે જે આ પુસ્તકને દસ્તાવેજી મૂલ્ય સંપડાવી આપે છે. શેરી નાટકના સ્વરૂપની શાસ્ત્રીય ચર્ચા કરીને હિરેન અટકી જતા નથી પરંતુ શેરી નાટકની ભજવણી અને શેરી નાટ્ય શિબિરો અંગેના પોતાના અંગત અનુભવો વિષેનું એક સ્વતંત્ર પુસ્તક પણ 'સ્ટ્રીટ થીએટર' શિર્ષકથી પ્રકાશિત કરે છે. સંઘર્ષના આ 'સાંસ્કૃતિક શસ્ત્ર' નો

હિરેને પોતે કેવી રીતે ઉપયોગ કર્યો અને તેનાથી હિરેનને પોતાને કેવા કેવા ખાટા-મીઠા અનુભવોમાંથી પસાર થવું પડયું તેનો સચોટ ચિતાર આપણને આ પુસ્તકમાંથી મળી રહે છે. ૧૯૮૫ ના ડિસેમ્બરની ત્રીજી તારીખે 'ભોપાલ ગેસકાંડ' ની પ્રથમ વરસી નિમિતે અમદાવાદના સરસપુર વિસ્તારમાં મિલ કામદારોના મહોલ્લામાં 'જીવતરનો વેપાર રોકો' શેરી નાટક ભજવતી વખતે પ્રેક્ષકોમાં ઘૂમટો પકડીને ઊભેલી જુવાન બેને જોરથી જે ટોણો માર્યો - ભોપાલનું નાટક કરો સો તે.... આંય મીલો બંધ પડવા માંડી સે ઈનું નાટક કરો નં - તેનાથી પોતાના શેરી નાટકના સાચા મતલબ વિશે કેવો ઝબકારો થયો, અને પોતાનાથી મનોમન કેવું બોલઈ ગયું -, ''આભાર બેન તારો ભોપાલનાં ગેસપીડિતોની પીડા તારા ચિત્ત સુધી નથી પહોંચી એમાં વાંક તારો નથી, અમારો છે અમારા પૂર્વજોનો છે. અમે હાથમાં ક્રાંતિની મશાલ લઈને સભા, સરઘસો, રેલીઓ તો કાઢીએ છીએ પણ તારા ચિત્તના અંધકાર લગી એના અજવાસને નથી પહોંચાડતાં''. (મૂળ લખાણ ઉંઝા જોડણી પ્રમાણે છે.) તેનો નિખાલસભર્યો એકરાર હિરેનના અંતરની સચ્ચાઈને પ્રગટ કરી આપે છે. ભોપાલ ગેસકાંડની જ વરસી નિમિતે જાગૃતિ સપ્તાહના છેલ્લા દિવસે લો ગાર્ડનમાં ભજવાયેલા એ જ શેરી નાટકમાં આવતા ઉદ્યોગપતિ અને રાજનેતાઓ વચ્ચેની સાંઠ ગાંઠના પ્રસંગને લીધે માજી પ્રધાન અને તત્કાલીન ધારાસભ્યના સગા ભત્રીજાઓએ નાટક કેવું બંધ કરાવ્યું તે પ્રસંગ વિગતવાર વર્ણવી હિરેન પોતે ભજવેલા પ્રથમ શેરી નાટકના આ બંને અનુભવો વચ્ચે રહેલી સમાનતા ચીંધી આપતાં લખે છે, ''પેલી મજદૂર બેન માટે બંધ પડતી મીલોને કારણે એની જીંદગી અને એના વર્ગના અંધકારમય ભાવિનો સવાલ સળગતો હતો અને આ વેપારીઓ માટે રાજનીતિ અને બજાર ઉદ્યોગો વચ્ચેની સાંઠગાંઠ જનતા સમક્ષ ખુલ્લી પડવાનો સવાલ સળગતો હતો. એ બેનના ટોણામાં પીડા હતી અને આ વેપારીઓની ગાળાગાળીમાં ડર.'' બંને પ્રસંગોનું આવું નાટયાત્મક આલેખન પુસ્તકને રસપ્રદ બનાવે છે. ૨૦૦૧ માં આવેલો વિનાશક 'કચ્છ ધરતીકંપ' પછી વિસ્થાપિતોના પુનવર્સનની સમસ્યાને વાચા આપતા શેરી નાટક 'અંધેરી નગરી' ની ભજવણી પછી ફૂટી નીકળેલો જન આક્રોશ અને તેને કારણે સરકારે બદલવી પડેલી પુનઃવસનની નીતિ, સન્ ૨૦૦૨ માં ગોધરાકાંડ પછી મુસ્લિમ સમુદાયની રાહત છાવણીઓમાં ભજવાયેલા શેરી નાટક 'દિલમાં છે એક આશ' ને લીધે પીડિતોને સાંપડેલી 'મનોચિકિત્સા' અને તેમની લાગણીઓનું અન્ય પ્રકારે થયેલું 'વિરેચન', એ જ નાટકનો અન્ય રાહત છાવણીમાં ''હમારે મઝહબ મેં સંગીત બજાના, નાચના મના હૈ'' એમ કહી ખુદ મુસ્લિમોએ કરેલો પ્રતિકાર ને એ રીતે પ્રગટ થતી તેમની પંગુ બની ગયેલી માનસિક ચેતના અને તાર્કિકતા, 'ગુજરાત ૨૦૦૪' શેરી નાટકની, રાજસ્થાનના હરિરાણા

રાજ્યની સરહદે આવેલા અલવર વિસ્તારમાં ભજવણી વખતે એ નાટકને શાળા કોલેજોમાં રાતોરાત પ્રતિબંધિત જાહેર કરતું સરકારી ફરમાન ને એ ફરમાવીને અવગણીને થયેલી તેની હિંમતભેર ભજવણી, ૨૦૦૭ માં અમદાવાદના જમાલપુર વિસ્તારમાં મુસ્લિમ સમુદાયની બેનો દ્વારા રાત્રે એક વાગ્યા સુધી શેરી નાટકની અવિરત ભજવણી, 'પુરુષસત્તાક સમાજ વ્યવસ્થા અને તેનાં મૂલ્યો વલણો' નો વિષય ધરાવતા શેરી નાટક 'કેલિડિયોસ્કોપિક નાટક' ની ભજવણી વખતે હિંદુત્વવાદી પુરુષ કાર્યકરોનો 'સખત' વિરોધ, પણ પ્રેક્ષકો દ્વારા 'પ્રચંડ' આવકાર, શેરી નાટકની ભજવણી વખતે થયેલા આવા અનેક અનુભવોની સમાંતરે વિવિધ શેરી નાટ્ય શિબિરોના અનુભવો પણ નિરૂપાયા છે. સન્ ૧૯૯૫ માં જ્યારે પંજાબમાં ખાલિસ્તાની આતંકવાદી આંદોલનનાં વળતાં પાણી શરૂ થઈ ચૂકયા હતા ત્યારે એક તરફ મિલિટરી પોલિસ અને બીજી બાજુ આતંકવાદીઓ એ બંનેનો વિરોધ કરતાં જનવાદી નાટકોની ભજવણી માટે યોજાયેલી નાટય શિબિરનો અનુભવ, ૧૯૯૨ માં બાબરી ધ્વંસના કારણે ભડકેલી કોમી હિંસા અને તેને લીધે ચરમસીમાએ પહોંચેલી કોમી તંગદિલીને, બંને કોમના શિબિરાર્થીઓએ હળવી કરવા કરેલો પ્રયત્ન, ૧૯૯૮ માં દક્ષિણ ગુજરાતના ઉનાઈ ગામે આદિવાસી વિસ્તારોમાં મીશનરી ઈસુ સંઘ સંચાલિત જીવન જયોત સંસ્થાના ઉપક્રમે યોજાયેલી શેરી નાટક શિબિર વખતે આદિવાસી કથા સ્વરૂપ 'માવલી'નો સૂઝપૂર્વકનો વિનિયોગ અને 'સાંપ્રદાયિકતા'ના મુદે ફાધર અને શિબિરાર્થીઓ વચ્ચે ટકરાવ ને છતાંય 'અંધારિયા મલકમાં ફેલાવવામાં આવેલી ઉજાસની માવલી', સન્ ૨૦૦૮ ની ૮મી માર્ચે 'મહિલા મુકિત દિન' નિમિતે ગુજરાતના ડુંગરાળ પ્રદેશમાં આવેલા ઝંખવાવ ગામે 'શાંતિનિકેતન હાઈસ્કુલ'ના ઉપક્રમે શ્રમજીવી, ગરીબ, અસ્તિત્વ માટે સતત સંઘર્ષરત આદિવાસી બેનોની મુકિતની ઝંખનાઓને નાટય સ્વરૂપે રજૂ કરવા યોજાયેલી શિબિર વખતે આવું નાટક ભજવવા બદલ પતિ દ્વારા ઢોર માર મારવામાં આવ્યો છતાં નાટક ભજવવા મકકમ આદિવાસી નારીની નાટક ભજવવા નિમિતે પોતાની સ્વતંત્રતાની, પોતાની મુકિતની જીદને વ્યકત કરતો પ્રસંગ, ૧૯૯૩ માં વડોદરા ખાતે ગુજરાત ઈસુ સંઘના તાલીમ કેન્દ્ર 'જીવન દર્શન' સંસ્થાના ઉપક્રમે યોજાયેલ શેરીનાટ્ય તાલીમ શિબિર વખતે આદિવાસી જૂથે કોઈપણ જાતની તાલીમ વિના આપસૂઝ વડે તૈયાર કરેલું પોતાની બેરોજગારીની વ્યથાને વાચા આપતું શેરી નાટક, સન્ ૧૯૮૭ માં સુરત શહેરના આધુનિકીકરણના પ્રારંભિક તબકકે મજુરાગેટ વિસ્તારમાં બસ્તી હટાવવાની તજવીજ શરૂ થતાં વિસ્થાપિતોના પુનર્વસનની સમસ્યા વકરતાં બસ્તી નિવાસીઓને 'ઈમ્પ્રોઈઝેશન્સ' દ્વારા આંદોલન માટે તૈયાર કરવાનો અનુભવ, ૧૯૮૯ ના વર્ષમાં ઈસરો દ્વારા સંયોજિત શેરી નાટક તાલીમ શિબિરમાં ભાગ લેવા આવેલા કાશ્મીર

યુનિટના વિદ્યાર્થીઓમાં પહેલા વરસે જોવા મળેલી કોમી એકતા પછીના વરસે હિન્દુ મુસ્લિમ અંતિમવાદી સંગઠનોએ કાશ્મીરી તરીકેની ઓળખમાં ઊભી કરેલી તિરાડને લીધે કેવી ઓગળી ગઈ અને હિન્દુ મુસ્લિમના વાડા કેવા અળગા થઈ ગયા તેનું બયાન કરતો પ્રસંગ, અને પુસ્તકના અંતે 'સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજ' દ્વારા સન્ ૧૯૯૨ માં આયોજીત 'વિજ્ઞાન મહોત્સવ' માં આદિવાસી યુવાનોએ રજૂ કરેલા શેરી નાટકે વિકસિત માનવસભ્યતાની ત્રણ તાકાતો બળ, બુધ્ધિ અને ધન - પોતાનાં સ્વાર્થ અને હિતોના વિકાસ માટે 'વિજ્ઞાન' ને કેવું બંદી બનાવી મૂકે છે તેનો આબેહૂબ ચિતાર આપી બાળકોની વિજ્ઞાન સંબંધી ગતિવિધિઓ, કવાયતો સામે કેવો મૂળગત પ્રશ્નાર્થ ખડો કરી દીધો તેનું બયાન કરતો પ્રસંગ - શેરી નાટ્ય તાલીમ શિબિરોના આવા અનુભવોના સચોટ નિરૂપણને લીધે 'સ્ટ્રીટ થીએટર' પુસ્તક પણ સવિશેષ નોંધનીય બન્યું છે. શેરી નાટકના 'સિધ્ધાંત' (થિયરી) અને 'પ્રયોગ' (પ્રેકટીસ) એમ બંને પાસાંઓને આવરી લેતા બે સ્વતંત્ર પુસ્તકો આપીને હિરેને, પોતે 'શાસ્ત્ર' અને 'શસ્ત્ર' બંને ઉપર સરખો કાબુ ધરાવતો હોવાની પ્રતીતિ કરાવી છે. આવા 'સવ્યસાચી'ને સલામ ! અસ્તુ.

'શેરી નાટકનું સ્વરૂપ અને રાજનૈતીક સંસ્કૃતી' તથા 'સ્ટ્રીટ થીએટર' - બંને પુસ્તકોના લેખક હિરેન ગાંધી. પ્રકાશન 'દર્શન' અમદાવાદ. બંને પુસ્તકોનું પ્રકાશન વર્ષ ૨૦૧૩.